

Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս Ի Ն Հ Ե Տ *

է

ԿՈՄԻՏԱՍ ՃԻԳԻ ՄԵՍ ՏԱՐԻՆ

I.—«Ե՞րբ եկար, ե՞րբ կերթաս»

Բալկանյան պատերազմը պահ մը ընդհատեր էր հանրային կյանքը Պոլսո մեջ:

Աֆրիկյան Տրիպոլաց համար մղված կռիվը թուրքերուն և իտալացիներուն միջև, որ հազիվ քանի մը ամիս էր տևեր, կարծես թե չէր խանգարած բնականոն կյանքը մայրաքաղաքին մեջ: Հետո ան մղվեր էր Թուրքիո սահմաններեն դուրս:

Բալկանյան պատերազմն այդպես չէր: Ան կպայթեր Թուրքիո սահմաններուն վրա ու անոր եվրոպական հողերն էր, որ թատերաբեմ կունենար՝ ումբերուն որոտը հասցնելով մինչև Պոլսո դուռներուն ու կազմալուծելով կյանքը ամբողջ երկրին մեջ:

Այնպես որ, երբ 1912 փետրվար 8-ին, Սև լեռ կարճակեր առաջին գնդակը, պահ մը կկասեր նաև գործունեության հայ կյանքեն ներս:

Կոմիտաս չէր կրնար հաշվի շառնել այս կացությունը:

Արդարև, զույգ համերգները, զորս 1912 ապրիլին Կոմիտաս կու տար Փրթի-Շանի մեջ՝ ապրիլ 14-ին, հիմնելի երաժշտանոցի օգտին, և շարաթ մը հետո ազգային հիվանդանոցի ի նպաստ, երկար դադար մը կբա՛նային նաև իր գործունեության մեջ, դադար,

որ կտևեր նաև Բալկանյան պատերազմեն հետո, Թուրքիո ներքին կյանքը իր բնականոն վիճակը ստացած չըլլալով դեռ:

Այդ ակամա դադարը առիթ դարձավ իրեն էջմիածին այցելել, ուրկե հեռացած էր երեք տարիս ի վեր: Ցուրտ վերաբերումը, որ մղած էր զինք էջմիածնեն բաժնվիլ, գտավ հոն այցի գալուն առթիվ ալ:

«1913 թվի ամառը ես Մաղկաձորումն էի,— կզրե Մանուկ Աբեղյան Կոմիտասի մասին իր հուշերուն մեջ,— լսեցի, որ Կոմիտասը Պոլսից վերադարձել է էջմիածին, ամենայն հավանականությամբ այն մտքով, որ նա այնտեղ է, բայց երբ ներկայացել էր կաթողիկոսին, վերջինս հարցրել է նրան, թե նա երբ պիտի վերադառնա Պոլիս: Կոմիտասն այդ հարցի վրա սաստիկ զայրացել է և քիչ հետո ճանապարհ է ընկել դեպի Պոլիս: Լսեցի և շատ ցավեցի, որ նա իսկույն ետ է գնացել՝ առանց իր ընկերների հետ տեսնվելու: Նրա բնավորությունը այդպես էր՝ իսկույն վճիռ զնել և զործադրել վճիռը: Իր հանգիստ, մեղմ ու փափուկ բնավորությամբ, մեկ-մեկ էլ սաստիկ բարկանալ գիտեր այն աստիճան, որ ինքն իրեն բոլորովին կորցնում էր: Այդպիսի դեպքերում նա սովորաբար լուում էր մի երկու վալրկյան և ապա, կարծես թե ո-

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի № № Ա-ից, Ե-Ձ-Է-ից, Ը-Թ-Ժ-ից և 1966 թվականի № № Ա-Բ-Գ-ից, Դ-Ե-Ձ-ից և Ը-Թ-Ժ-ից:

մինչ չէր պատահել, սկսում էր նորից սովորական եզանակով գրուցել»¹:

Նամակը, գոր 1913 օգոստոս 7-ին էջմիածինն կզբ Զոպանյանին, կհերքե ինքնին ապա ի կարծիքը, որ Կոմիտաս Մար Աթոռ էր մեկեր այլևս մնալու համար հոն, և իրեն հանգստեց տրված ցուրտ վերաբերումն ազդեցնելով է, որ փութացած է էջմիածինն հետանալ: Այնուամենայնիվ, նույն այդ նամակն ալ կպարզվի, որ արդարև սառն եղած է իր մասին ցուց տրված վարմունքը: Այդ նամակին մեջ կըսե.

«Զեմ եկել մնալու, այլ միայն մատենադարանում աշխատելու և գեղջուկ երգեր հավաքելու: Առաջին գործս երեկ վերջացրի, երկրորդն եմ սկսելու վաղը: Մինչև սեպտեմբերի վերջերը Կ. Պոլիս կլինեմ: Վաղը կերթամ գյուղերը: Բավական նոր բաներ են դուրս եկել:

... Իմ բնկերներս անպաշտոն են թե՛ վանքում, թե՛ դուրսը: Մեկը վարժապետ է ուսաց գիմնազիայում, մյուսը քաշված. Կարապետ Սրբազանը նույնիսկ սենյակ չունի վանքում, այլ խցկվել է Հուսիկ վարդապետի սենյակում ու պարապում է մատենադարանում՝ Գարեգին վարդապետի հետ միասին: ... Ես էլ հազիվ եմ ելել այս ճահճից. ո՞ր եմ գալու: Նույնիսկ մեկ բերան չասացին, թե ինչու չե՞ս գալիս, ինչո՞ւ չես մնում: Վանքի երգեցողությունը գյուղականն է վատ է»²:

1913 տարվո գեղարվեստական անցքերը նոթելու ատեն «Նավասարդ»-ի մեջ, մենք կգրեինք.

«Կոմիտաս վարդապետ այս տարի ևս շարունակեց իր երաժշտական առաքելութունը, հախառակ պոլսահայ տիրացուներու վլվլումներուն, թեև Թուրքիո ներքին տաղանայներուն ընդհատման ենթարկվեցավ իր սկսած գործը, այնպես որ՝ տարվույն սկիզբը հազիվ կրցավ երկու համերգներ տալ Բերայի մեջ, երկուքն ալ առավելապես ժողովրդական երգերն բաղկացած ծրագիրներով: Ասկե զատ, Կոմիտաս վարդապետ իր մասնակցությունը բերավ Պոլսո մեջ սարքված բոլոր կարևոր հանդեսներուն: 1913-ի ամառը ղեպի էջմիածին և շրջականները կատարած իր պատվոտները, ըստ իր իսկ հայտարարության, բավական նոր ու թարմ ատաղձներ հայթայթած են իր ապագա ուսումնասիրությունն և դաշնավորությունը համար»³:

Նոր ու թարմ ատաղձով բեռնավոր, Կոմիտաս Պոլիս կդառնար օգոստոսի վերջերուն, նոր ու թարմ թափով մը լծվելու համար իր ընդհատված առաքելութան:

II.—Երե օտարը մեզ կուրանա

Կոմիտաս Կովկասն Պոլիս կդառնար ճիշտ բուպին: Ոչ միայն անոր համար, որ իր ներկայությունը անհրաժեշտ էր տոնական օրերուն, որոնք Պոլիսը պիտի դրոզեին շուտով, այլ որովհետև իր բացակայությունը հայ երաժշտությունը անախորժ քանի մը պահեր ապրեր էր կրկին: Դարձյալ սկսեր էին զայն ուրանալ:

Հաղվաղեպորեն այնքան միահամուռ և այնքան անխառն եղած էր օտար գնահատանքը ղեպի մեր արժեքները, որքան եղած էր Կոմիտասի և իր գործին հանդեպ: Զէր գտնված օտար երաժշտագետ մը, որ շփվեր Կոմիտասի հետ և շխախարդեր անոր ցուց տված գոհարներն: Ու այն պահն սկսյալ, երբ ան դեմ հանդիման էր եկեր օտար երաժշտական աշխարհին հետ, դափնիներ էր քաղեր ոչ միայն իրեն, այլև հայ երաժշտության համար: Այդպես էր պատահեր Բեռլին և Փարիզ հայ երաժշտության մասին իր գեկուցումներուն ատեն, ինչպես բոլոր այն համերգներուն և երաժշտական ելույթներուն առթիվ ալ, զորս ունեցեր էր եվրոպական մեծ ուստաններու մեջ: Արգեն հատոր կկազմեին ոչ միայն օտար մամուլին մեջ սփռված գովասանական տողերը նման առիթներով, այլև անվերապահ դրվատիքները, զորս ստորագրած էին երաժշտական մեծ հեղինակություններ մասնագիտական պարբերականներու մեջ:

Եվ, սակայն, շրջանակներ կային բնաբանաբար, որոնց անձանոթ էր դեռ հայ երգը, ինչպես առհասարակ հայ ժողովրդի բովանդակ հոգեկան գանձը: Այդ գանձը: Այդ գանձը անձանոթ էր երկար ատեն օտարին: Եվրոպան մեզ չէր լրիվ ճանչեր մինչև մեր օրերուն: Առավելապես ան մեզ կճանչնար մեր տարբեր բարեմասնություններով, մեր կատարած տնտեսական դերով, մեր ապրած երկիրներուն մեջ, դեր, որ երբեմն սովորով կօծեին այդ երկիրներն անցնող օտար ճանապարհորդները, մեզ ներկայացնելով իբրև շարչի կամ նման հեզնական մակդիրներու տակ: Իսկ վերջին դարուն մեր կրած հալածանքներն է, որ առավելապես արձագանք գտած էին արևմուտք, և ան սկսած էր մեզ ճանչնալ իբրև ժողովուրդ մը, որ կչարզվի ոչխարի նման, և որուն վրա շատ-շատ մեղքնալ կարելի էր: Ու շատ նոր էր միայն, որ Եվրոպան սկսած էր մեզ ճանչնալ մեր հոգե-

¹ «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», էջ 73-74:
² Պատմա-բանասիրական հանդես, 1958, Ա, էջ 265-266:
³ «Նավասարդ», Կ. Պոլիս, 1914, էջ 269:

կան արժեքներուն մեջ ալ՝ տակալ ծանոթանալով իմացական այն գոհարներուն, զորս մեր դարերը ձգբը էին իրենց ետեւն:

Ու շատ ալ զարմանալի չէր, երբ հայ մտավորական մը՝ Լեոն Համբարձումյան, այն ատեն դեռ երիտասարդ, նախանձախնդրությամբ մը, որ պատիվ կրեեր իրեն, «Ազատամարտ»-ի մեջ թնդացուց լուր մը, թե հայ երաժշտությունը անտեսած է երաժշտական համայնագիտարանին մեջ:

Այդ անտեսումը աննշմար անցներ գուցե, եթե պատահեր քանի մը տասնամյակ առաջ: Բայց վրդովեցուցիչ էր, երբ ան տեղի կունենար պահու մը, երբ արդեն հայ երաժշտությունը իր գանձերը սկսեր էր փոել աշխարհի առջև և ան ալ մասնագիտական ձեռնարկի մը կողմից, որ տեղյակ պետք է եղած ըլլար անոնց ստեղծած հետաքրքրութեան և, մասնավանդ, երաժշտագետներու հրապարակային արտահայտութիւններուն:

Եվ, հետեաբար, պետք էր անպատասխան շփոթուլ այդ զանցառութիւնը: Հողվածագիրը Կոմիտասն կակնկալեր այդ պատասխանը:

III.—Երբ հայն է, որ ինքզինք կուրանա

Արհամարհանքը հայ երգին հանդեպ օտարեն չէր գար միայն: Օտարին հետ մեկտեղ հայն ալ չէր ճանչնար դեռ իր արժեքները: Արդեն ամբողջ դարի մը վեր հայ անցյալը իր ընդերքը բացած, իր հարստութիւնները ցույց կու տար մեզի: Մեր մատենագիրները կտպագրվեին, մեր լեզուն կուտամնասիրվեր, մեր պատմութիւնը կխուզարկվեր իր մթին խորներուն մեջ, մեկ բառով՝ կվերցվեր դարերուն վրա ծածկված թանձր ըողը: Բայց մարդիկ, խավարեն նոր դուրս ելած, ի վիճակի չէին ամեն ինչ ճշգրիտ տեսնելու: Դեռ չէին կրնար շոշափել իսկական դերը, զոր հայ ժողովուրդը կատարած էր ինքը այդ բոլորին մեջ: Չէին կրնար ըմբռնել, որ այս փոքրիկ ժողովուրդը, որ փոթորիկներ ու աղետներ ճանցեր էր միայն, մեծ էր եղած իր հոգեկան զանձով, իր ստեղծաբարձութեամբ, և այս բոլորին վեր՝ նաև իր համադրելու ձիրքով ու անոր պարզեած ինքնատիպութեամբ: Ամեն ինչ օտարին զոդցված տեսնելու մոլորութիւնը դեռ կդիմանար մարդոց մեջ. անոնք կշարունակեին փոքր տեսնել իրենց ժողովուրդը:

Ստուգիվ, Կոմիտասի գործունեութեան տեսնողտ այդ պահուն Պոլսո մամուլին մեջ երկու հողված լույս տեսան հանկարծ, որոնք կփորձեին կասկածի տակ ձգել հայ ինքնուրույն երաժշտութեան մը գոյութիւնը: Տպված «Ազատամարտ»-ի մեջ, անոնք մտքեր պըղտորեին գուցե, եթե անպատասխան ձգվեին: Բայց անոնք բարեդեպ եղան, որովհետև ա-

ռիթ դարձան, որպեսզի մեկանգամ ընդմիջտ հայ երաժշտութիւնը աշխարհին հոշակե իր ինքնուրույնութիւնը:

Հողվածագիրներն առաջինը դուրս. Հարութիւն Թերեաքյանն էր, հայտնի դեմք մը հայ մտավորական աշխարհին մեջ: Երկար ատեն Պոլսո հայ հանրային կյանքին մեջ գործոն դեր կատարելի հետո ան տարիներ ի վեր քաշված էր Նյու-Յորք և կպարպար նաև բանասիրութեամբ՝ իրավագետի համբավ ևս վաչելելով: Հավանաբար մոտեն անտեղյակ, հայ երաժշտութեան շուրջ տեղի ունեցած հետազոտութիւններուն և անոնց կատարած հայտնութեան, կմերժեր ընդունել հայ ինքնուրույն երաժշտութեան գոյութիւն մը: Պատկառելի հայ գործիչը հանդուութիւն կունենար վճռելու հանկարծ, թե «բարտ, հայկական երաժշտութիւնը ըսված բան մը գոյութիւն չունի՝ բառին գիտական առումով... Եղածներն ալ ասորաբոլորանդակական և հնդկա-պարսկական ազդեցութիւնը կրկրեն»: Իր այս անհեթեթ վճիռը տալու առթիվ ականալոր հայ բանասերը կփորձեր կառչիլ օտարներու տգիտութեանը, ըսելով. «Կտեսնեմ, որ Փարիզի երաժշտագետ վարպետներն ալ կհաստատեն»:

Երկրորդ հողվածագիրը Սերովբե քահ. Պուրմայանն էր, Աղաբազարեն: Նախկին աշակերտ համբավալոր Համբարձում Չերչյանի և ձայնագրագետ ինքն ալ, Աղաբազարի մեջ երաժիշտ-ուսուցիչ էր եղեր պահ մը, քահանա ձեռնադրվելի առաջ: Այն միամիտներն էր այս ալ, որոնք հայ երաժշտութիւնը արեւելյան արվեստին հարկատու կանպին՝ դուրի ինքնատիպ գրողմ: Մասնկութեանս զիս ալ ունեցեր էր իբր աշակերտ և մեր հին այդ կայան քաջալերված՝ նամակ մը գրեր էր ինծի խնդրելով ներփակ հողվածը տպել տալ «Ազատամարտ»-ի մեջ: Իր գրութեան մեջ տարբեր բառերով կկրկներ Թերեաքյանի գրածը, մերժելով հետեաբար ինք ևս գոյութիւնը հայ ինքնուրույն երաժշտութեան մը: Հողվածը լույս տեսավ թերթին մեջ: Անոր տեղ տալով Զարդարյանի նպատակն էր Կոմիտաս վարդապետը հարկադրել հրապարակային բացատրութիւն մը, մեկ անգամ ընդմիջտ վերջ տալու համար ըրթմնջուններուն:

Պետք էր որ իր պատասխանը գտներ այն անհեթեթ կարծիքը, որ կիտանար հայ տերտերին հողվածին մեջ. «Հայ լեզուն ու գրականութիւնը ասորական ու հունական լեզուներու կազմական կաղապարին վրա ձևափոխութիւն՝ իր տառերն սկսելով... Երբ հայկական ուրույն քաղաքականութիւն մը գոյութիւն չունի, բնաբանաբար գոյութիւն չունի նաև հայկական երաժշտութիւն մը»:

Ջախջուխիչ պատասխան մը պետք էր այս տխրամարտարանութիւնս:

Այն կոմիտասէն միայն կրնար գալ:

IV.—Բոլոր ուրացողներուն դեմ

Ուրացողներուն դեմ մաքառելու հոգը Կոմիտասի ուսերուն ինկավ դարձյալ: Շատ անգուժ է հաճախ հայ ժողովուրդը: Ան շատ բեռ կ'ունի իր մեծ մարդոցը ուսին: Զի թողուր, որ անոնք ամփոփված մնան իրենց բուն գերին, իրենց իսկական առաքելութեանը մեջ, և դանոնք կ'աշխարհաբար ուրիշ անթիվ տքնութիւններով:

Հայ ժողովուրդը այդպէս վարվեցավ Կոմիտասին հետ ալ, ինչ որ կ'ապ ուներ հայ երաժշտութեան հետ, անկէ սպասեց ու պահանջեց, որ ան երգ հավաքէ ու դաշնավորէ, խումբ մարդէ և երգել տա, երգէ և ինքը, սիրտին անցյալը ու հայ խաղերուն գաղտնիքը կորզէ, ուսումնասիրութիւններով ալ պարասի և հայ երաժշտութեան փառքը երթա աշխարհին ևս պատմե: Ու այս բոլորն հետո, ավաղ, պատասխանն քրտմնջլուններուն ալ, դարձի՛ բերն անհավատները:

Հայ ժողովուրդը շատ ալ մեղավոր չէր այս բոլորին մեջ: Անոր միակ մեղքը այն էր, որ Կոմիտաս մը միայն ծներ էր բոլոր այս աշխատանքներուն համար: Ու Կոմիտաս, գիտակից ատոր, իր զլուխը ծոնց իր ժողովրդի ամեն մեկ պահանջին...

Ու ան էր, որ մեզ համարձակութիւն տվավ ամեն ինչ իրմէն սպասելու:

Ինչպէս ուրիշ առիթներու, այս անգամ սույն տողերը գրողին վիճակվեցավ՝ երթալ վարդապետին դուռը բախել և խնդրել, զրեթէ պահատել, որ անպատասխան չթողու մարդոց՝ հայուն ու օտարին, այս անոպա արհամարհանքը: Կոմիտաս չէր սիրեր մամուլով հրապարակ գալ: Ուսումնասիրական և քննադատական այն էջերն հետո, զորս ատենն ստորագրեր էր «Արարատ»-ի մեջ, և բացի նաև այն հոգովածէն, զոր 1907-ին լույս ընծայեց «Անահիտ»-ի մեջ հայ գեղջուկ երաժշտութեան մասին, ան որեւէ բան չէր հրատարակած հայ թերթերու մեջ, եթէ չհաշվենք այն զուլգ մը ակամա պատասխանները, զորս ուղղեց «Տաճարին և ժամանակին»՝ անոնց մեջ լույս տեսած մայրահաշտութեանց առթիվ: Այնպէս որ՝ զուրին շեղավ կորզել իրմէն հոգոված մը այս նոր անհեթեթութեանց մասին: Այնուամենայնիվ զիջեցավ ի վերջո, և մեզ հանձնեց իր գրութիւնը, որ «հայր ունի ինքնուրույն երաժշտութիւն» խորագիրը

կ'կրէր և որ տպվեցավ «Ազատամարտ»-ի մեջ⁴:

Կոմիտաս իր հոգովածին մեջ նախ կ'անդրադառնար երաժշտական համայնագիտարանին մեջ հայ երաժշտութեան անտեսման, զայն վերագրելով, սակայն, համայնագիտարանը կ'ազմողներուն անգիտութեանը, բան մը, որ ինքնին հասկնալի էր, բանի որ հայ երաժշտութիւնը դեռ ուսումնասիրված չէր լիովին:

Կոմիտաս կ'ըսեր.

«Համայնագիտարան խմբագրող մասնագետներու մեր ազգային երաժշտութիւնն անտեսելը ոչ իրավունքի և ոչ էլ անիրավութեան խնդիր է, այլ լուկ չգիտութեան: Զի մեր երաժշտութեան (հատկապէս հնի) նյութերն անմշակ են. ի մի ժողովված, ուսումնասիրված և քննադատված չէին, որովհետեւ միջոցներ և մասնագետներ կ'պակասին: Օտար երաժիշտներն ուսումնասիրել են մերը ch. villoteau, J. Fétis, O. Fleischer և ուրիշներ, բայց նյութի պակասութեան պատճառով դրական արդյունքներ չեն տվել, թեև, իրավամբ, բոլորը նկատել են, որ մեր երաժշտութիւնն ինքնուրույն է, բայց երաժշտական օրենքներով փաստել չեն կարողացել»:

Կոմիտաս կ'ակնակեր հետո իր կատարած փորձերուն, հայ երաժշտութիւնը լրիվ ճանաչելու համար, շեշտելով, որ առաջին հերթին անհրաժեշտ էր եղած պարզել հայ խաղերուն դադանիքը.

«Իսկ ես, օտար և ազգային (մասնավանդ հայ ձեռագիրներու) աղբյուրներն ձեռքս ընկած պատմական աղբյուրներն արտագրել եմ, բայց ոչ դասավորել եմ, ոչ ուսումնասիրել և ոչ քննադատել, այլ միայն իբր հում նյութ, ուրիշ մասնագետներու օգտակար լինելու գիտավորութեամբ ժողովել եմ: Առանձնապէս ուսումնասիրութեանս առարկան եղել են հին հայ խաղերը, որոնց մասին, ի միջի այլ ստիպողական և մասնագիտութեանս վերաբերյալ պարագամաց, քսան տարվան ընթացքում հազիվ կարողացել եմ բավականաչափ նյութեր հավաքելով, դասավորելով մի որոշ գաղափար կազմել, թէ ինչ ծագում, զարգացում ու անկում են ունեցել, հազիվ, որովհետեւ և՛ հավաքողը, և՛ ուսումնասիրողը միայնակս եմ եղել: Այս աշխատութիւնն իսկ կատարել եմ լուկ այն նպատակով, որ խաղերու նշանակութեան թափանցելով, կարողանամ մեր նախնի երանակները ձեռագրերի մեջն հանել ու արդի պահանջներուն հարմարեցնելով կ'եղեցական երաժշտութիւն»:

⁴ «Ազատամարտ», 1913 սեպտ. 18 (հոկտեմբեր 1), № 1316:

նը ուղքի կեցնել, իսկ աշխարհիկ երաժշտությունն արդեն կապրի հայ զեղջուկի շնորհիվ: Եկեղեցականն ու աշխարհիկը ունենալով, մեր ազգային ամբողջական երաժշտության մասին ստույգ գաղափար կունենանք: Ահա այս մտքով մղվեցա խազերու մասնակի ուսումնասիրությունը ձեռնարկած պահուս»:

Կոմիտաս իրավամբ դիտել կու տար հետո, թե «Այսպիսի աշխատանքներն անթերի և խղճմտօրեն կատարելու համար մարդու կյանքը հերիք չէ: Եվրոպական որևէ ազգի երաժշտության պատմությունն ուսումնասիրելու համար, հարյուրավոր մասնագետներ են աշխատել, դարերով են քննադատել, տասնյակ ընկերություններ են օժանդակել և հարյուրավոր հատորներ են հրատարակվել: Բարիբարի ցանկություններով ազգային երաժշտության պատմություն չի գրվիր, մանավանդ՝ հայ երաժշտություն:

Ինչ կվերաբերի համայնագիտարանին մեջ հայ երաժշտության անտեսման, Կոմիտաս աղետ չէր նկատեր այդ բանը, որովհետև ան կրնար սրբազրվիլ օր մը, երբ հայ երաժշտությունը ինքը պարզեր իր դիմադիժը.

«Երաժշտական համայնագիտարանը մի բառարան է, որ դեռ սրբազրվելով, կարող է նորեն տպագրվել: Եթե այս անգամ անոր էջերում չերևա հայ երաժշտության պատմությունը, պատրաստվենք դարոց հիմնելով, մասնագետներ հասցնելով երկրորդի համար: Շատերն ըսին մեզի, թե դոնե մեկ համառոտագրությունը գրվի շատ լավ. բայց չէ՞ որ համառոտը կկազմվի ամբողջութենեն: Ո՞ր է ամբողջությունը: Փոխանակ մուրացածո ու անհիմն կարծիքներով ու պատմություններով դբաղվելու, նախ ուսումնասիրենք ու մեր եզրակացությունները փաստենք՝ հենվելով ճշմարտություններու և երաժշտական ընդհանուր օրենքներու վրա, ապա խոսենք»:

Իր հոգվածին մեջ Կոմիտաս չէր կրնար չժանրանա, մանավանդ, հայ ուրացողներուն վրա, սկսելով հայտնի քարոզիչ, գիտնական ու խմբագիր, հանգուցյալ ետրեն եպիսկոպոս Ստիլյանեն, որ անցյալ վերջերուն «հրապարակ նետեց այն կարծիքը, թե հայ զեղջուկի անգիր բանահյուսություն չունի, այնինչ, օրինակ, ռուս մուժիկն ունի, ուրեմն մեր ժողովուրդը բանաստեղծական շնորհք չունի, և պատմական ղեպերն ու կյանքի երևույթներն անզգա կթողուն զինքը», անհեթեթ կարծիք, զոր հերքեց հետո իր թանկագին ուսումնասիրություններով հույլը հայ անվանի բանաստեղծներուն, որպիսին էին՝ Գարեգին եպոս. Սրվանձտյանը, Գարեգին վարդապետ Նովսեփյանը, Մանուկ Աբեղյանը, Սարգիս Հայկունին, Չոպանյանը, Զանիկյանը, Լաղարյանը, Կանայանը, Զիթու-

նին, և որ սակայն նոր օրերու մեջ իր պաշտպանները կգտնեն հանձին զոկտ. Զ. Թերեաբյանի և Սերովբե բահ. Պարմաշյանի: Իր հոգվածին մնացյալ մասը Կոմիտաս կնվիրեր այս երկու վերջիններուն պարզած նոր անհեթեթությունաց, և կգրեր ի միջխալցոց.

«... Բայց աշխարհի վրա ո՞ր երաժշտությունն անխառն ու անապակ է. մեր գիտցածով՝ միայն անատուներինը, որոնք նույն ձայնն ու ելևէջը կերգեն, դի փոխառության շնորհք չունեն:

Ազգերու փոխադարձ ազդեցությունն անուրանալի և անհերքելի փաստ է, որովհետև անազդեցիկ մնացած ազգ չի կա. յուրաքանչյուր ազգ, ինչ որ չունի, ունեցողեն, պետք զգացած ժամանակ, փոխ կառնե ու կազգայնացնե:

Ազգի մը լեզուն ու գրականությունը կարող են ձևափոխվել ու դարգանալ, օրինակ, առնելով ուրիշ ազգերեն, բայց երբ ան ինքնահատուկ լեզուն և գրականություն ունի, ունի և ինքնուրույն երաժշտություն: Ամբողջ արևմտյան ազգերը դարմացան, սնունդ առնելով հին հունական քաղաքակրթության բեկորներեն՝ լատինականի միջոցով, բայց և այնպես, յուրաքանչյուր արևմտյան ազգ ունի ուրույն երաժշտություն, որ ոչ հույն է և ոչ լատին:

Յուրաքանչյուր ազգի երաժշտություն իր ազգի հնչական ելևէջներեն կձնի ու կծավալի: Հայ լեզուն ունի իր հատուկ հնչավորությունը, ուրեմն և համապատասխանող երաժշտություն:

Որքան դառնություն կար, սակայն, Կոմիտաս վարդապետի հոգվածին վերջաբանին մեջ.

«Գալով ինձ, մասնավորապես, ոչ որ ինձ մե պահանջելու իրավունք ունի, որ ես հայ երաժշտությունն իր բոլոր ճյուղերովն իմանալ պարտավոր եմ, ես իմ մասնագիտությունն ունեմ, կարող եմ անով միայն օգտակար լինել և ամենևին միտք չունիմ հաղար բանի ծառայել: Մեկ բան կարող եմ առնել, և լավ անել՝ իմ պատրաստության շարժում: Ուստի, օրաթերթերու մեջ աննպատակ հոգվածներով դբաղվելու ո՞չ ժամանակ և ո՞չ շահ ունիմ: Կուզեմ հանգիստ մնալ, որ գործել կարենամ: Այսուհետև այսպիսի հոգվածներուն պատասխան չենք գրելու»:

Ու դառնության կհաջորդեր արդեն հեզնությունը.

«Ենեղճ հայ ժողովուրդը, ազգ ես և ինքնուրույն այնքան, որքան մյուսները: Այդ ոչ որ կարող է հերքել: Ունիս հատուկ լեզու՝ կիսոսիս: Ունիս հատուկ ուղեղ՝ կղատիս: Ունիս հատուկ մարդաբանական կազմ, որով կըրդատվիս այլ ազգերեն և անոնց կազմեն: Սա-

վայն սիրտդ, որ զգացմանդ աղբյուրն է, պիտոք չէ եղել, այլ մի ինչ-որ ասորա-բյուրացական և հնդկա-պարսկական է եղել: Ճանապարհ կա, ճանապարհ կա: Բերնեն սականջ շատ կարճ է. բանեն փաստ՝ շատ երկար»:

Կոմիտաս շատ շանցած, աշխարհին պիտի տար այդ փաստը...

V.—Խուլերուն համար

Կոմիտաս իրեն համար փակված հուշակեց վեճը: Մեր թերթը ևս ուզեց փակել զայն:

Բայց ան դեռ պիտի շփակվեր:

Կոմիտասի հոգվածը ստացած էինք արդեն, երբ նոր գրութուն մը առինք և տն Համբարձումյանն, որ կըսեր.

«Երաժշտական համայնագիտարանի տնօրեն պ. Լավինյաք Փարիզ վերադարձած ըլլալով, կրցա տեսնել զինքը: Պ. Լավինյաք հայաստարեց ինձի, թե իր բացակայութեան միջոցին համայնագիտարանի խմբագրական ամբիւնը որոշած էր տեղ տալ հայ երաժշտութեան պատմութեան մասին հայ երաժշտութեան կողմէ գրվելիք ուսումնասիրութուն մը, բայց անկէ ի վեր չգտնվեցավ մեկը, որ հանձն առնէր այդ աշխատութիւնը կատարել: Իսկ այժմ արդեն ուշ է, համայնագիտարանի խմբագրութունը ավարտած ըլլալով մեծ մասով:

Պ. Լավինյաք կըսէ, թե ասկէ ետք չի կրնար նոր աշխատութուն ընդունիլ, և թե կցավի, որ պիտի չկարենա համայնագիտարանի մեջ առանձին բաժին մը հատկացնել հայ երաժշտութեան: Միայն Թուրքիո երաժշտութեան վրա խոսվելու ատեն ծանոթութուններ պիտի տրվեն. նաև հայ երաժիշտներու վրա, բայց այսչափ միայն:

Խոսելով հայ երաժշտութունը ծանոթացնելու նպատակով, Կոմիտաս վարդապետի ջանքերուն վրա, պ. Լավինյաք սա նշանակալից հայտարարութիւնը ըրավ. «Խուլերու առջև խոսելու տեղ, ավելի օգտակար գործ մը կատարած կըլլա, եթէ լսողներու առջև խոսի»:

Մենք դարձալ Կոմիտասի դուռը փառսինք: Լավինյաքի մարտահրավերը անոնցմէ չէր, որոնց վրայն կարելի ըլլար լուսնամբ անցնիլ:

Կոմիտաս անդրդվելի մնաց, սակայն: Ան շուրջ անգամ մը ևս հրապարակ գալ: Մեզ ըսավ միայն, թե խուլերը իրենք Լավինյաքն են, թե ինքը ահա, մեկուկես տասնյակ տարիէ ի վեր, այն է՝ 1898-ին ասդին,

խոսած է լսողներու առջև ալ: Ու ան, որ չէր ուզած երբեք խոսիլ իր վրա, ինչպես և իր ըրածներուն, մեղ ցույց տվալ կարգ մը նամակներ, զորս ոչ ոքի չէր ուզած ցույց տալ մինչև այն ատեն, թե չէր փափագեր, որ անոնք տպվին նույնիսկ հիմա: Ըսինք իրեն, որ այդ նամակներուն տերը այլևս ինքը չէր, թե անոնք հայ ժողովուրդին կպատկանին ալ: Անոնցմէ երկուքը գրեթէ բոնի առավ ձեռքեն կիպարիտ Նազարյան ու թարգմանեց մեր թերթին համար:

Հրատարակութուն տալու առթիվ այդ զուգ համակները «Ազատամարտ» հետևյալ ծանոթութունը կկցեր անոնց.

«Հարմար առիթի մը վերապահելով հայտնել մեր կարծիքը Փարիզի համայնագիտարանին առթիվ մեր թերթի մեջ բացված վիճարանութեանց առթիվ, փակված կհայտարարենք խնդիրը: Սակայն, այս առթիվ մենք չենք կրնար աննշմար թողուլ Փարիզի համայնագիտարանին տնօրեն պ. Լավինյաքի անիրավ մեկ կարծիքը Կոմիտաս վարդապետի մասին, որ իբրև թե ավելի լավ կրնէ եղեր հայ ինքնուրույն երաժշտութեան մը գոյութիւնը ապացուցանելով ոչ թե խուլերուն առջև, այլ լսելու կարողութիւն ունեցողներուն:

«Զենք գիտեր, թե հարգելի պրոֆեսորը «խուլեր» ըսելով ո՞վ կակնարկէ: Բայց մենք գիտենք, թե Կոմիտաս վարդապետ իր երաժշտական առաքելութեան մեկ մասն ալ հատկացուցած է եղեր «հայ ինքնուրույն երաժշտութեան մը գոյութիւնը ապացուցանելու ոչ թե խուլերուն, այլ լսելու կարողութիւն ունեցողներուն առջև: Վկա այն բաղմաթիվ դասախոսութիւնները, զորս վարդապետը տված է Բեռլին և այլուր, ոչ միայն «լսելու կարողութիւն ունեցողներու», այլ նաև երաժշտական մեծ հեղինակութեանց առջև:

Դեռ այս օրերս առիթն ունեցանք տեսնելու մեկ քանի նամակներ, զորս երաժշտական հեղինակավոր անձնավորութիւններ ուղղած են Կոմիտաս վարդապետի, երբ ան, 1899-ին, դեռ նոր ավարտած էր երաժշտական ընթացքը, իր անդրանիկ երկու դասախոսութիւնները կրնէր Բեռլինի մեջ, Միջազգային երաժշտական ընկերութեան հրավերով, որուն սարքած անդրանիկ դասախոսութիւններն էին միանգամայն:

«Ավելորդ չենք դատեր այդ նամակներեն մեկ քանին ներկայացնել թարգմանաբար»⁶: Նամակներեն մեկը Բեռլինի համալսարանի երաժշտութեան պատմութեան ուսուցչա-

⁵ «Ազատամարտ», 1913 սեպտ. 18 (հոկտ. 1), թիվ 1316:

⁶ «Ազատամարտ», 1913 սեպտ. 21 (հոկտեմբեր 4), թիվ 1349:

պետեն էր, և հետևյալ բովանդակությունը ունեւր.

«Բեռլին, 19 հուլիս, 1899.

Մեծարգո տեր վարդապետ,

Ինձի բոլորովին առանձին ուրախություն մըն է, պատիվ ունենալ Միջազգային երաժշտական ընկերության Բեռլինի մասնաճյուղին անկեղծ ու ջերմագին շնորհակալություններ մատուցանելու Ձեզի՝ այն արտաբերող կարգի սիրահոժարության համար, որ կրկին դասախոսությամբ մեզի նվիրած եք հայ երաժշտության պատմությունն ու էությունը: Այն խորունկ հարգանքը, որով Դուք մեզմե բոլորովին հեռու եղող բարձր ու զարգացած քաղաքակրթության մը վսեմ կարողությունը մոտեն ճանչցուցիք մեզի՝ առանկալ կերպով հմտալից ներածությունն այն բաներուն, որ Արևմտյան հնագույն քաղաքակրթության ժամանակներու ծանոթության համար իսկապես առանձնակի կերպով նշանակալից են, Ձեր դասախոսելու և երգելու կատարելագործ արվեստը, ասոնք այնպիսի բաներ են, որոնք մեզ զարմացնել կարող էին և որոնք Ձեր ունկնդիրներեն ոչ մեկուն հիշողության մեջ պիտի թառամին: Ասով Դուք ոչ միայն մասնաճյուղիս շնորհակալությունը, այլև ապահովաբար Ձեր հայրենիքի քաղաքակրթության արժանիքի գնահատումն ստացաք:

Ներկայիս իմ խորին հարգանքներս կհամարձակիմ մատուցանել և պատիվ ունեմ, մեծահարգ տեր վարդապետ, ստորագրելու իբրև Ձեր բոլորանվեր՝

Դոկտ. Մաքս Զայֆերտ

(Քարտուղար Միջազգային երաժշտական ընկերության Բեռլինի մասնաճյուղի և ուսուցչապետ Բեռլինի համալսարանի երաժշտության պատմության)»

Երկրորդ նամակը նույնպես անվանի երաժշտագետն մըն էր, Միջազգային երաժշտական ընկերության նախագահ Օսկար Ֆլայշերեն.

«Բեռլին, 16 հուլիս, 1899.

Շատ հարգելի տեր վարդապետ,

Իմ պարտքս կհամարեմ Ձեզի, հանուն Միջազգային երաժշտական ընկերության, շնորհակալություն հայտնել այն սիրահոժարության համար, որով Դուք Ձեր դասախոսությանց միջոցով հայ երաժշտության մասին մեր ընկերության նպատակները կանխեցիք: Ձեր հմտալից և խորիմաստ դասախոսությունց միջոցով խորունկ հաճույք մը ձգել տվիք զեպի այն երաժշտությունը, որ մեզ համար ցարդ գրեթե զոց էր, և որ մեզի արևմտականներուս, շատ բան ուսուցանել

կարող է: Այն աշխատությունը, որուն Դուք ձեռնարկած եք, փոքր չէ եղած, և ես խոսած կըլլամ հանուն այն ամենքին, որոնք Ձեր դասախոսությունները լսեցին, և որոնց մեջ կային առաջնակարգ նշանակություն ունեցող և գիտական աշխարհահռչակ մարդիկ, և թե զսիմ, թե Ձեր ջանքն ու ճիգը զուր չեն: Դուք արդի գիտության անգին ծառայություններ կարող եք մատուցանել, եթե Ձեր աշխատությունները հրատարակեք, և այդ առթիվ, եթե կարողանամ օժանդակությունս ընծայել Ձեզի, մեծ ուրախություն մը պիտի զգամ:

Մեծագույն հարգանքք
Ձեր անձնվեր

Օսկար Ֆլայշեր

(Նախագահ Միջազգային երաժշտական ընկերության և ուսուցչապետ Բեռլինի արքայական համալսարանի երաժշտության պատմության)»

Կոմիտաս միայն խուլերու առջև չէր խոսած ուրեմն...

Կոմիտասի հոգվածն արդեն տպված էր, երբ Փարիզն իր ձայնը լսուց տաղանդավոր այն երգչուհին, որ օր. Մարգարիտ Բաբայանն էր: Առաջիններեն էր եղեր ան, որ Չոպանյանին հետ կողքին էր կեցեր Կոմիտասին, երբ ան դացեր էր իր առաջին ելույթներն ունենալու Փարիզի մեջ, հանուն հայ երաժշտության, և պիտի կենար հետագային ալ անոր բոլոր ձեռնարկներուն մեջ. մեկն հանդիսանալով նաև անոնցմե, որոնք իրենց զուրգուրանքը Կոմիտասին կապված պահեցին հոգեկան անոր տաղնապեն հետո ևս, ինչպես գերեզմանին տանն ալ:

Թեև վճռած հրապարակային այս վեճը փակել, «Ազատամարտ»-ի խմբագրությունը չէր կրնար, հետևաբար, տեղ չտալ օր. Բաբայանի գրության, որ անգամ մը ևս կու գար ապացուցանել, թե միայն խուլերուն առջև չէր, որ խոսած էր Կոմիտաս, այլ նաև այնպիսի մարդոց, զորս չէր կրնար արհամարհել երաժշտության պատմությունը:

Օր. Բաբայանի գրությունը լույս տեսավ երկու թիվերով: Իր հոգվածին առաջին մասին մեջ տաղանդավոր արվեստագետուհին գիտել կու տար, որ «Ազատամարտ»-ի երկու հոդվածագիրներն ալ, թե զուկտ. Թերեբաբյան և թե Պուրմալյան քահանա, հավանաբար, կարդացած էին երաժշտական պարբերականի մը, այն է՝ Փարիզի Mercure musical պարբերականին մեկ հոգվածը

7 «Ազատամարտ», 1913 հոկտ. 3/16 և 4/17, № 1329 և 1330:

1907-ին⁸, թարգմանաբար արտատպված նաև «Անահիտ»-ի մեջ «Հայ գեղջուկ երաժշտութունը»⁹ վերնագրով, ինչպես նաև՝ Չոպան-Ալյանի ճառը, 1906 ղեկտ. 1-ին, Կոմիտաս վարդապետի Փարիզի հայկական մեծ նվագազանդեսին՝ «Հայ երաժշտության և բանաստեղծության մասին» նյութով, նույնպես տպված «Անահիտ»-ի մեջ¹⁰, հորվածներ, որոնք «Կիսյուն կերպով պիտի պատասխանեն հարգելի հողվածագրերի կողմից առաջադրված հարցերին և ամենից առաջ պիտի արատարեն հայ երաժշտության հաստատությունը»:

Օր. Բաբայան կծանրանար հետո այն աշխատանքներուն վրա, զորս մեծ երաժշտագետներ, ինչպես՝ Franz Liszt, Claude Debussy, Գլինկա, Ռիմսկի-Կորսակով, Մուսսորգսկի, Բորոգին, Grieg, Albeniz, և ուրիշներ կատարած են տարբեր ժողովուրդներու մոտ՝ ժողովրդական երաժշտության հիմքերը որոնելու և զանոնք օգտագործելու համար, ու ապա կըսեր.

«Այժմ մենք՝ հայերս, բախտավոր կարող ենք համարել մեզ, որովհետև ունենք մի Կոմիտաս վարդապետ՝ մի մեծ երաժիշտ, որ եվրոպական բարձրագույն երաժշտական գիտության հետ, խորապես ուսումնասիրել է հայկական ժողովրդական [և] եկեղեցական երաժշտություն, ինչպես ծանոթ է ընդհանրապես արևելյան, արաբական, քրդական, պարսկական, տաճկական երաժշտություններին: Նա իր տաղանդը նվիրել է մեր ժողովրդի երաժշտական գանձերը արտագրելով, գտնելով նրա առանձնահատուկ և հենց իր էությունից բխած ներդաշնակությունը: Թե ինչ տարօրինակ երաժշտական նրբություններ ունեն մեր գեղջկական եղանակները, որ ամեն անգամ Եվրոպայի վարպետներին ապշեցրել է, ինչպիսի երաժշտական բարդ շափեր (ry thme), ինչ խորություն մեղեդիի կազմին մեջ՝ այդ բոլոր հետաքրքիր ընթերցողը կարող է գտնել վերև հիշածս Կոմիտաս վարդապետի հողվածին մեջ»:

Իր հողվածի երկրորդ մասին օր. Բաբայան կխոսեր այն աղբյուրություններուն մասին, զորս բոլոր երաժշտությունները կրած էին, և բնական էր, որ աղբյուրություններ հայ երաժշտությունը ևս կրած ըլլար, մանավանդ այն պայմաններուն մեջ, զորս ճակատագիրը սանդձեց հայ ժողովուրդին:

Հետո կանդաղատնար այն թյուրիմացության, զոր հայ երաժշտության անտեսումը

երաժշտական հանրագիտարանին մեջ րտտեղծեր էր ոմանց մոտ, կարծել տալով անոնց, թե հայ երաժշտությունը բոլորովին անծանոթ իմացություն մըն է երաժշտական աշխարհին համար: Այն քանի մը դեմքերու կողքին, որոնք անտեղյակ ըլլալով հայ երաժշտության, փորձված են անոր գոյությունն իսկ ուրանալ, մեծ է թիվը այն հեղինակություններուն, որոնք նույնիսկ պանծացուցած են զայն, ինչպես կգրեր օր. Բաբայան.

«Կարող եմ հաստատել անթիվ փաստերով, նամակներով ու խոսակցություններով ֆրանսիական ամենամեծ վարպետներին հետ, ինչպես՝ Vincent d'Indi (որ ինքը մեր հայկական երգի համար ներդաշնակություն գրած է), Claude Debussy, M. Ravel, Fl. Schmitte, D. de Severac, A. Roussel, L. Mouille, R. Lenormand, հանգուցյալ Bourgault Ducoudral և շատ ուրիշներ, որոնց անունները մի առ մի թվելը անկարելի եմ համարում, թե ամենքն ալ ամենանկեղծ ու խոր հիացմունք են արտահայտել հայ գեղջկական և երաժշտական երաժշտության մասին, երբ առիթ են ունեցել ճանաչելու թե Կոմիտաս վարդապետի 1906-ին Փարիզում կազմակերպած հայկական մեծ նվագազանդեսին, թե նրա երգերին հետ և թե լսելով հայ երգչուհիներին և երգիչներին: Նոքա, այդ օտար վարպետները, հիանալի գտած են և սիրել մեր գեղջկական երաժշտության բոլոր առանձնահատկությունները»:

Տաղանդավոր արվեստագետուհին կմատնանշեր այս առթիվ, թե գերման հայտնի արևելագետ Peterman-ն դեռ 1751-ին, հիշատակած է հայ երաժշտությունը¹¹, անկե հետո Fetis¹² և ավելի նոր օրերու մեջ ալ Օբրին¹³ ու հետո ընդարձակ հատված մը կարտատպեր ֆրանսացի հայտնի երաժշտագետ և գիտնական Louis Leloy-ի մեկ հողվածն, գրված 1906 ղեկտ. 1-ին, Կոմիտաս վարդապետի սարքած հայկական նվագազանդեսին առթիվ: Իր այդ հողվածին մեջ ֆրանսիացի երաժշտագետը կգրեր. «Ոչ որ չափազանցություն մեղադրանքը պիտի ընե ինձի, եթե ըսեմ, թե այս նվագազանդեսը հայտնություն մը և զմայլանք մը եղավ: Մենե ոչ մեկը, կարծեմ, բացի այդ մասին ծանոթություն ունեցող սակավաթիվ անձերն, կրնար մտքեն անցընել գեղեցկություն-

⁸ «Mercure muzical», 1907, № 5.
⁹ «Անահիտ», 1907, 3—5:
¹⁰ «Անահիտ», 1907, 1—2:

¹¹ «Über der Musik der Armenter».
¹² «Histoire générale de la Mustique», 1874, հատոր IV, գլուխ VI, էջ 69:
¹³ «Sauvenirs d'une Mission d'études musicales en Arménie», Paris, 1911.

ներն այդ արվեստին, որ իսկապես ոչ եվրոպական և ոչ արևելյան, այլ ունի նկարագիր մը, աշխարհիս մեջ մեկ հատիկ, շնորհալի բաղդրություն, խորաթափանց հուզման և ազնիվ գորովի: Եղանակներ՝ փափուկ և սակայն որոշ թավալումներով, ճկուն և կենդանի կշռություններ, երաժշտություն մը, որ ամբողջ արտե կբխի և կհոսի ինչպես ջուր մը դով՝ թափանցիկ և պայծառ:

Օրիորդ Բաբայանի հողվածին վերջին տողերը արդեն արդար գնահատանքն էին այն առաքելության, որուն լծված էր Կոմիտաս վարդապետ.

«Կմաղթեմ, որ Կոմիտաս վարդապետ իր բազմաթիվ ու օգտակար զբաղմունքներին մեջ հնարավորություն գտնե և հաճի լուսաբանել պատմական մշտնջին մեջ թաղված շատ լուրջ ու հետաքրքրական հարցերը: Բայց արդոք կարո՞ղ են ճշտիվ երևակայել հետաքրքրությունները, թե որչա՞փ գիտություն և թե ինչ ահագին հետազոտությունների արդյունք պիտի բերե մեր հեղինակավոր վարպետը, և կարե՞ի՞՞ է արդոք նրանից պահանջել այդ անելու մի լրագրական հոդվածի մեջ, երբ հատորների գործ է:

Իսկ ինչ կվերաբերի այն հարցերին, որ նրան ուղղում են հայոց երաժշտության գոյությունը ապացուցանելու համար, կարծում եմ, որ այդ բարձր երաժիշտը, որ իր անձին մեջ մարմնացնում է հայոց երաժշտությունը, և որին հոգին է, որին վերածնողն է և ղեպի տիեզերական մղողը, — իր ամբողջ կրակոտ, վեճ և սուրբ գործունեությունը այդ ապացուցանում է:

Երբ տաճկահայաստանի ազգային կյանքը կարողանա զարգանալ, երբ գեղջուկը լալու տեղ կարողանա նորեն երգել, այն ժամանակ նրա գեղարվեստական արտակարգ շնորհքը նորեն երևան պիտի գա: Իսկ մոտակա ապագայում կունենանք նոր երաժշտական ուժեր՝ եվրոպական գիտություն մեծ, որ թե իրենց խոսքը պիտի բերեն գեղարվեստական աշխարհին, թե հետևորդները պիտի լինին մեր մեծ վարպետին և շտապեն ժողովրդական շտեմարանը բանալու, օգտվելու նրանից և նրա հիման վրա իրենց անձնական ստեղծագործությունները տալու, ինչպես արել են իրենց ժամանակին (դա շատ վաղուց չէ) ուսւ նշանավոր երաժիշտները, որոնց մասին խոսեցի:

Խորապես համոզված եմ հայ ժողովուրդի ուրույն ստեղծագործական երաժշտական ուժին և համարում եմ, որ երբ նրան միջոց տրվի ճշմարտապես զարգանալու, և երբ նրա խոր վերքերը գոցվին, նա իր անունը պիտի բերե տիեզերքի մեծ երաժշտական պատմության մեջ»:

Ըսված կես դար առաջ, որքան իմաստություն մը լեցուն են այս գեղեցիկ տողերը, և որքան մարգարեություն մը...

VI.—Երբոր հոգին է խուլցած

Խուլներուն և խուլ ձևացողներուն կողքին, որոնք միշտ եղան և պիտի շարունակեն ըլլալ, կային խեղճեր ալ, որոնք կխցեին իրենց հոգին, որպեսզի լույսը շթափանցե ներս:

Այդպիսիներեն մեկն էր Սերովբե Պուրմայան քահանան, երբեմնի տիրացուն, որ ինձ ալ վարժապետ էր եղեր, ավա՞ղ, երբ այբուբենը նոր սկսեր էի հեզել Ազափազարի նախակրթարանը, և ժամ կտանեին մեզ իրեն մոմակալ և նաև անկե հետո, երբ արդեն փոխ կըսեի ժամուն մեջ, Պուրմայանի կամեթը զգալով միշտ թևիս: Նոթա՞ ալ սորվեցուց ան մեղի, ու անոր գավազանի հարվածներուն կպարտեմ, եթե հաջողեցուց մինչև այսօր ալ միտքս պահել պապա Համբարձումի հայկական յոթը նոտաները՝ բու, է, պա, բո, խո, հե, պա:

Այդ Սերովբե քահանա Պուրմայան հանդրգնությունն ունեցավ անպատասխանի չձգելու Կոմիտաս վարդապետի հոգվածը: Ազափազարեն զրկված և հայ քահանաներու օրգանին՝ «Տաճար»-ի մեջ լույս տեսած գրություն մը երկրորդ պապա Համբարձումին այս խպլիկ ձեռնասունը փորձեց անդամ մը ևս ծառանալ Կոմիտասի առաքելության դեմ:

«Մեծ հոբելյաններու պատրաստության շրջանին դիպեցավ հայ երաժշտության ուրույնության կամ ոչ ուրույնության հարցը, որ նույն իսկ վերաբերություն ունի մեր լեզվին, տառերուն և անոնց «հնչավորության» հետ: Պետք է նախ ըսել, որ մեծապես կփափագեմ հայ ուրույն, իսկատիպ և հարազատ երաժշտության մը ցանկալի գոյությունը, բայց երբ գիտակամ կերպով շապացուցվեր անոր գոյությունը, ի՞նչ ընելու է. բունի ճիգով եթե կրնանք տիրանալ անոր՝ լավ, եթե չէ՝ տեղի կու տանք ճշմարտության:

Ինձի կթվի, թե տ. Կոմիտաս վարդապետ շափազանց լավատես մըն է, այնպես որ լուրջեր շատ բարակին հայիլ: Կրսե ուրիշներու կարգին. «Հայերս իրավունք չունինք, մեկուկես կարճեթիվ կամ պատմությունով, լավածն ստրկաբար արձանագրել, գրիչ շարժել և դատել մի պատմական ազգ, որ դեր է կատարել անցյալում, կատարում է ներկայում և դեռ պիտի կատարե ապագայում, բանի շունչ կա բերանում»: Մեր անցյալին վերաբերող ունէ պատմական խնդիր, որ շունի որոշ լույս, ծածկված ըլլալով ազգային հպա-

տակութեան և ստրկութեան խավերուն տակ, պատմութիւնն է, որ մեկուկես կամ երկու քաւելի կարծիքի հետ պիտի հետազոտես, անուղարկի ու գտնի կամ հավանական և որոշ պարակացութեան մը հասնի:

Կրնդունիմ, որ հայր, երբ ուրուն ազգայնաբ է որ իր երաժշտութիւնը ունենար և անկեցած ալ կրնա ըլլալ իր ուրարտական անխաշորջանին, բայց հորմե հետե՛՛ ստորապան, պարսկական, հունական և արաբական տիրապետութիւններուն տակ ընկձվեցաւ, ինքնուրույն և հաստատուն ոչ մեկ կյանք չունեցաւ ան, և չէր ալ կրնար ունենար բնական բերումով: Իմ հենակետս պատմութիւնն է. ես տ. Խորեն Ստեփանի եպիսկոպոսին հայտնած վարկածին չեմ հետևած ատրկորեն, ոչ ալ «մեկուկես» կարծիքի ու պատմութեան: Քանի որ կենդանի վկա չկա անդորուն շուրջ, պատմութիւն կամա խոսք: Ատրծիք ըսվածն ալ պատմութեան վրա կշինվի ընդհանրապես: Չենք բսեր երբեք և չենք վրնար բսել, որ «Հայ խանդոտ, խանդոտու կյանքոտ ազգ մը» չէ եղած, ընդհակառակն՝ հայր իրական քաղաքակրթութեան առնին ճկուն, ողորկ պայմաններն ունի իր մեջ, անդիկա ճշտողն ու հաստատողը դարձալ պատմութիւնն է: Եթե մենք իրավունք չունենք մեր ըմբռնածին համաձայն գատելու մեր անցյալ ազգային կյանքը երաժշտութեան տեսակետն, թող հաճի տ. Կոմիտաս վարդապետ փաստացիորեն լռեցնելու մեզ: Ես պատմութիւնով կըբաղիմ, բայց մեծանուն բարեկամս միայն տրամաբանութեան կհետեւի՝ հայտաբերելով միեւնոյն ատեն, որ ընդհանուրին մեջն կատարուել, զտել ու ներկան բերել հայ երաժշտութիւնը և անոր պատմութիւնը, շատ դժվար է և քանի մը կյանքեր մեկ-մեկու վրա պետք է՝ զանի յուրիս հանելու համար»:

Հողվածագիր քահանան, մեջ բերելով Կոմիտասը, կամեր շնորհել բարեհաճ մակդիրով մեծանուն վարդապետին այն խոսքը, «Ես ճոտը զարգացել է օտար քաղաքակրթութեանը, նույնիսկ իր դասերը հունական վրա են կաղապարված, սակայն և այնպես ունի և ինքնուրույն լեզու, և ինքնատիպ երաժշտութիւն», կգրեր.

«Անշուշտ կրնդունիմ, որ այնպես եղած է ու կըլլա բոլոր ազգերուն համար, չունեցողը ունեցողն փոխ առնելով: Բայց տիրապետող և տիրապետվող ազգերուն վիճակը ինքնուրույն չի կրնար մնալ հավասարապես: Օրինակ՝ ոտար շատ քան հույնն առած կրնա ըլլալ, բայց իբրև տիրապետող ազգ, ոչ միայն ինքն իր մեջ որոշ ուղղութիւն, նկարագիր և ինքնուրույն տիպ մը կհորինի իրեն համար և հորինած է, այլ նաև իբրև

տիրող ուժ կազդե և ազդած է իր հպատակ ունէ՛ ազգի ու ցեղի կյանքին վրա: Ասիկա շատ բնական է արդեն: Երբ խոսքերնիս Ռուսիո վրա է, հաստատապես կրնամ ըսել, թե հայ ժողովուրդը, իբրև հպատակ, բացարձակ կապես ազգված է տիրող ազգին բարբերեն, սովորութիւններն, մեկ խոսքով՝ անոր տիրող քաղաքակրթական կյանքն, որուն մաս կկազմեն նաև ցեղի մը լեզուն և երաժշտութիւնը: Երբեք չեմ ընդուներ այն թյուր վարկածը, թե Ռուսիո մեջ հայերը սլավ երաժշտութեան ազդեցութիւնը չեն կրած իրենց երգերուն մեջ, նույնպես և ոտս լեզվին ազդեցութիւնը իրենց լեզվին մեջ: Անբնական է այդ: Նույն բանը կըսեմ նաև տաճկահայերու համար իր բոլոր կողմերովը»:

Պուրմայան առիթ բռնելով Կոմիտաս վարդապետի այն հավաստիքը, թե «չուրաբանչուր ազգի երաժշտութիւնն իր ազգի հնչական ելեէջներն կծնի ու կծավալի» և թե «հայ լեզուն ունի իր հատուկ հնչավորութիւնը, ուրմն և համապատասխանող երաժշտութիւնը», կպատմեր իր կարգին.

«Շատ ճիշտ է: Ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի գրի գյուտով, ազգային գրականութիւնը և ազգային եկեղեցին ու երաժշտութիւնը իրենց որոշ և հայերի նկարագիրը կազմեին, չէ՛: Եթե ազգի մը երաժշտութիւնը իր ազգին լեզվին, գրին հնչական ելեէջներն կծնին ու կծավալին, երբեք հայ ազգը հավաքական և միօրինակ հնարավորութիւնը չէ ունեցած իր ազգին, լեզվին, գրին հնչականութիւնովը: Ինչպես երբեմն պարսկական և հունական բաժիններու հայերը բարբով, սովորութիւնով և լեզվով կտարբերին, ճիշտ նույն համեմատութիւնով, Ռուսիո և Թուրքիո բաժիններու պատկանող այժմու հայերն ալ կտարբերին և նույն պայմաններով լեզվի ու գրի հնչավորութեան տեսակետն: Ասիկա, անշուշտ, մեր տրված ու տարանջատ վիճակին հետևանքն է: Այսօր հայ ցեղին միեւնոյն անդամները՝ ոտսաբնակ, պարսկաբնակ, ու թրքաբնակ, միեւնոյն հայ բառը տարբեր կհնչեն: Նույնիսկ միեւնոյն երկրին՝ տարբեր, բայց ոչ հեռու քաղաքներուն ու գյուղերուն մեջ, տարբեր հնչականութիւններ կան: Այսօր ոտսահայ և թրքահայ բարբառներուն շուրջը որոշ ուղղութիւն մը և վերջնական վճիռ մը չի կրնար տրվել, թե ո՞րն է շիտակը և ընդունելին: Երբ լեզվական խնդրին շուրջ համազգային և համայնական որոշում մը կամ վճիռ մը չէ տրված ըսելով, որ «լեզվին սա կերպն է, որ պիտի խոսվի և պիտի կոչվի համազգային լեզուն», միեւնոյն բանը նաև երաժշտութեան համար է: Հայտնի է, թե Ռուսիո և Թուրքիո հայ եկեղեցիներուն մեջ միեւնոյն տաղն ու շարականը 16 դարերն ի

վեր տարբեր կերպովին: Ո՞վ պիտի կրնա վճռել, սակայն, թե մեկը կամ մյուսը անոնցմե, ուղիղն է կամ սխալը՝ հայերեն կամ ոչ հայերեն: Ո՞վ պիտի կրնա վճռել աղիկա»:

Պուրմայան քահանա կճգնե՞ր հատո ապացուցանել.

«Լեզվի մը և երաժշտության մը նախնական կազմութեան մեջ ընդունելի է, որ փոխառութիւններ կըլլան տիրող տարրերու ազդեցութեան տակ, և դանտը ազգային ուղղութեան և նկարագրի տակ ձևակերտելու և բնատուճիկ շունչով շնչավորելու և ոգևորելու հարկին տակ կըրվին: Նույն ատեն կարելի է ըսել, որ ցեղին խաղաղ ու ամփոփ վիճակին մեջ, նույն ցեղին ոգիին ու ազգային նկարագրին հետ նույնանուն, բայց հալածանքի, ցրվածութեան և օտար տիրապետութեան բուռն ազդեցութեան տակ անխուսափելիորեն կայսասերեն հպատակ ցեղի մը լեզուն, երաժշտութիւնը և անոր հարաբերական կյանքը (վկա Համիդի շրջանը, ուր ազգային երգերը մոռցվեցան պահ մը, և բարքերը թուլցան, վատթարացան): Կրսվի ընդհանրապես, որ հայը իր դարավոր եկեղեցին ու ազգութիւնը պահած է, և իրավ որ այնքան տատանելի ու ծփալի ետք հալածանքի և արշույնի ծովերու մեջ, մեծագույն բանն է՝ պահել իր գոյութիւնը, պահելով իր լեզուն ու գրականութիւնը, և հայրենի ավանդութիւնները՝ ինչպէս նաև՝ երաժշտութիւնն ու ճարտարապետութիւնն անցյալին: Ես, իբրև իմ նյութը, որուն վրա կխոսիմ, ըսել կուզեմ երաժշտութեան մասնավորապես, իմ կարծիքս ըլլալով կրեմ, թե համեմատապես միայն պահած է ան իր գոյութիւնը այնքան, որքան կարելի եղած է պահել, միշտ նկատի ունենալով, սակայն, որ ցեղային առանձնահատուկ դրոշմը, բնականաբար, կկրեն ունէ լեզու և երգ՝ նույն այդ ցեղին բնատուճիկ շունչովը օժիված հարազատութեան մեջ, իրենց տարանջատ ու ցրված, բաժան-բաժան միջոցին իսկ: Տ. Կոմիտաս վարդապետի ժողովրդական գեղջուկ երգերն իրենց օտարաբուր կազմութեան մեջ հայացված ու հայուն հառաչանքներովն օժուն և անոր բերանով երգված և մեծանուն արվեստագետին ձեռքով դաշնավորված, պետք է հիացումով մտիկ ընել, հայուն մեջ՝ հայուն պես ապրելով: Շատ մեծ ծառայութիւնն է, զոր կմատուցանե մեզի Տ. Կոմիտաս վարդապետ իր այդ հավաքած իբր 3000 կտոր երգերով: Ծշմարիտ հայու մը գործն է կատարածը: Երբ այժմու հայ երաժշտութիւնը ըսվածը խառնակ է ըսելով, կընդունինք նույն ատեն, թե ունի իր մեջ կենսական կտրիզը հայերի, կնշանակե, թե հայու զգացումով երգված ունէ երգ և հայու հոգիով ունկնդրված ունէ

նշանակ, կարհիլ է հայացնել թե իսկ օտար շեշտ ու շունչ ունենա ան: Ահա այդ վիճակին մեջ կընդունիմ տ. Կոմիտաս վարդապետի հայ ժողովրդական երգերը՝ իբրև հայունը: Մնաց, որ մեր վիճաբանութիւնը արվեստի վերաբերող բնույթին վրա է լուի, ոչ օտար կամ տոհմիկ բանահյուսութեան կամ եղանակի մը արտաբերած զգացումի արտահայտութեան վրա:

«Հայ եկեղեցական շարակնոցի մասին Տ. Կոմիտաս վարդապետի մասնագիտական ուսումնասիրութիւնը իր կենդանութեան օրով եթե կարենա գլուխ հանել ինքը, ամենամեծ լուծումը տված պիտի ըլլա հայ ինքնուրույն երաժշտութեան՝ մինչև Բարսեղ ձոնի շրջանը գոյութիւն ունեցող երաժշտութեան: Հին հայ խաղերու նշանակութեան թափանցելով՝ ջանալ մեր նախնի եղանակները ձեռագրերու մեջն հանել ու արդի պահանջներուն հարմարցնելով, եկեղեցական երաժշտութիւնը ոտքի կեցնել, գերազանցապես հսկայական գործ է. շատ իրավունքով կըսեմ մեծանուն գիտնականը, թե «Այսպիսի աշխատանքներն անթերի և խղճատորեն կատարելու համար մեկ մարդու կյանքը հերիք չէ»: Կերևի, թե տ. Կոմիտաս վարդապետ Պոլսո մեջ իր հաստատելիք երաժշտանոցով, կխորհի նույն ատեն իրեն գործակիցներ հասցնել, իր հայ ժողովրդական երգերուն ներշնչած հայեցի զգացումներովը ժողովրդին ճաշակը մշակելու և ազնվացնելու տենչանքին հետ: Ավելորդ է, ուրեմն, տ. Կոմիտասին պահանջել, թե պետք էր առաջ եկեղեցական երաժշտութիւնով զբաղել և այլն: Նախ անիկա մեր սրտեն կխոսի, ետքը՝ հոգիեն: Ըսել չենք ուղեր, անշուշտ, թե եկեղեցական երաժշտութիւնով զբաղելու չէր, ընդհակառակը. բայց երբ անոր մասին տարբեր մտքի կծառայե, չէ կարելի զինքը բռնադատել, որ տարիներով կազմած իր արվեստին ծրագիրը զոհե, ինչ կրնանք ընել ոչինչ»:

Ավելի քան հեզութեամբ գրի առնված այս տողերուն մեր երաժշտագետ քահանան հետևեյալ երակապութիւնը կկցեր.

«Տ. Կոմիտաս վարդապետ ինչո՞ւ եկեղեցական երաժշտութիւնով չզբաղիր նախ, քան իր հայ խաղերը իրենց նշանակութիւնով գտնելը: Անոր համար, անշուշտ, որ չպիտի կրնա իր փաստերը հաստատուն գիտինի մը վրա կազմել, որովհետև հայ գեղջուկ երգերն շատ ավելի խառնիճաղանջ և բարդ վիճակի մեջ կգտնվի ան: Եվ խորհել, որ հայ երաժշտութիւնը գտնելու և մաքրագործելու և հարազատ հողի վրա դնելու համար եղած և ըլլալիք ջանքերն ու աշխատութիւնները որքա՞ն զուր և ծիծաղելի եղած

ն և պիտի ըլլան: Այդ մասին կատարելապէս համաձայն եմ մեծանուն վարդապետին, յայտարարելով, որ հայ եկեղեցւո շարակնոցը հայերի ոճին վերածելու համար անոր ազդանիւր-բանալին խազեմ են, առանց առանց ճշտորոշ նշանակութեան կարելի չպիտի ըլլա բան մը ընել անոնց մասին, ոչ ալ տալ զիստ, երգերու և մեղեդիներու մասին, որոնք մասնապէս անլուծելի կմնան այս կերպով: «... Վերջին խոսք. հայուն երաժշտութիւնը գատ չէ, այլ խառնակ, բայց հայացված պնդելու երգերը հայ ժողովուրդին են, որոնց վրա կհիանանք իբրև հայուն երգը, հայ ժողովուրդին կողմն երգված»¹⁴:

Եթէ այսքան լայն տեղ տվինք Պուրմայան քահանայի կարծիքներուն, անոր համար էր, որ անոնք կերպով մը արտահայտութիւնն էին հայ եկեղեցւո ծոցին մեջ բույն դրած Յանձարամիտներու ամբողջ դասի մը տեսակետներուն, դորս բէկ անոնք կիրոճեին տարածել փսիսութիւններով, Պուրմայան քահանա հանդուստիւնը կունենար պարզել թրապարակով:

Կոմիտաս պատասխանի արժանի չսեպեց Պուրմայան քահանայի այս նոր ելույթը: Իր ատաշին հրապարակային լուսաբանութեանց մեջ ան ըսեր էր արդեն ամեն բան ու կարիք տունը այլևս ողորմելի մարդոց հափտութիւններովն զբաղելու: Եվ հետո այդ պահուն ան վրանված էր այնպիսի տենդագին աշխատանքներով, որոնցմէ վայելիւն կորզելը հանցանք կսեպեր: Մեկ կողմն երգչախումբի մը ամբողջ բեռը կար ուսին, ինչպէս և իր պարապմունքները իր սաներուն հետ, և մյուս կողմն՝ ան սկսած էր դասախոսութիւնները, որոնցմով շատ շանցած պիտի երթար բովանդակ աշխարհին ապացուցանելու անգամ մը ևս, և այս անգամ մեծական կերպով, հայ երաժշտութեան ինքնուրույնութիւնը, ի հեճուելու հայ տիրացուներու ծիծաղելի բրթմընջումներուն:

Նվագ վրդովեցուցիչ չէր ելույթը ուրիշ տիրացուի մը՝ Երմոզ Գուլումջանի, որ Սկյու-թարի ս. Կարապետ եկեղեցւո երաժիշտութաստուն էր և զոր Ռեթմես Փափազյան երաժշտագետին աշակերտներուն մեջ «հիշատակութեան արժանի»-ներեն մին կհռչակէ, ավադ, «Հայ ձայնագրութեան պատմութեան» հեղինակը¹⁵: Այս ողորմելի տիրացուն՝ կհանդգնէր նույնիսկ հրապարակով կրկնակածի տակ ձգելու Կոմիտաս վարդապետի շարակնական հմտութիւնը:

Այս համարձակութիւնը այնքան ընդվզեցուցիչ էր, որ գաթակղեցուց նույնիսկ Կոմիտասի գործի վրա ալլապես ստվեր ձգելու ձգտող այն հայ քահանան, որ Սերովբե քահ. Պուրմայանն էր: «Հայուն երաժշտութիւնը զուտ չէ, այլ խառնակ» խորագրով իր համբավվոր հոդվածին մեջ այս վերջինը կգրէր:

«Ես անձնականութիւնով չեմ սիրեր զբաղիլ, բայց պարտք կզգամ հիշեցնել մեկու մը՝ հոդվածագիր պ. Գուլումջանի, որ համարձակած էր, կարծեմ, ըսելու չափ, թէ Ս. Կոմիտաս վարդապետ շարակնական հմտութիւն չունի: Այսքան խեղճով ու ողորմելի գաղափար մը հայտնել մարդու մը դեմ, որ ծանոթ է հայ մատենագրութեան, բանահյուսութեան, հանգերու և հորինվածքներու: Գոնն մեզմէ շատ ավելի գիտեմ, թէ ո՞ր շարակնը ո՞ր դարուն մեջ գրվեցաւ և երգվեցաւ, և ո՞վ էր երգողը և ո՞ւր և ի՞նչ տպավորութեան տակ երգեց: Վստահ կրնանք ըլլալ, որ գիտեմ այս ամենը: Հետո պ. Գուլումջանը թող գիտնա, որ Կոմիտաս վարդապետ կարող է մեր երգածին թրքահայոց պէս կոկորդային թրթռացումներով երգել մեղեդի մը, սրբասացութիւն մը կամ ունէ տող կամ շարական: Գիտեմ թրքական եղանակներուն վիճակն ու հանգամանքը, ծանոթ է թրքարար-պարսիկ եղանակներուն. գիտեմ Հյուսիսի, Եվրոպայի, Կերտանի, Տյուրքի, Զարկահ և այլ երաժշտական ձայներու, եղանակներու անուններն ու բառական նշանակութիւնները: Անոր մտտ, իրավ որ, կպակսին քանի մը բաներ միայն, ինչ որ շատերս ունինք: Ահա թէ ինչ են՝ մեծախոսիկութիւն, ցուցամտութիւն, հպարտութիւն՝ այլովքն հանդերձ: Իսկապէս, խորահմտ, զարդացած և բարի անձնավորութիւն մըն է Կոմիտաս վարդապետ՝ իր երաժշտական անհամեմատելի կարողութեան հետ: Զի մոռնանք ըսելու, որ տիպար եկեղեցական մըն է նույն ատեն: Բոլորովին տարբեր խնդիր մըն է գիտուն վարդապետին հետ գաղափարի անհամաձայնութիւններն»¹⁶:

Կոմիտաս ալ չպատասխանեց: Նվիրական ուրիշ շատ պարտականութիւններ ունէր հոգեպէս խուլցած մարդոց հետ վեճ շարունակելի առաջ:

Բոլոր կունձած ուղեղներուն համար լավագույն պատասխանը պիտի հանդիսանային իր ելույթները տարի մը հետո՝ երաժշտական աշխարհին առջև, երբ Կոմիտաս դափնի պիտի բերեր հայ գեղջուկ երգին:

Պատասխանը օր մը պիտի տար պատմութիւնը ինքը:

¹⁴ Սերովբե քահ. Պուրմայան՝ «Հայուն երաժշտութիւնը զուտ չէ, այլ խառնակ», «Տաճար», 1913 հոկտ. 20:

¹⁵ Արիստակէս Բաբայան՝ «Պատմութիւն հայ ձայնագրութեան», 1914, էջ 165:

¹⁶ «Տաճար», 1913 հոկտ. 20: